

DACIA PE TABULA PEUTINGERIANA

Doina Benea

Unul din puținele documente cartografice referitoare la Dacia Romană este Tabula Peutingeriana, care consemnează câteva din arterele principale de acces în provincie și de pe teritoriul ei, alături de o serie de informații adiacente privind stațiile de drum, apele principale etc.¹. Documentul în sine este o copie medievală a unei hărți antice păstrată pe un pergament (lung de 6,75-6,80 m și lat de 0,34 m) format din 11 segmente. Harta este cunoscută sub numele de Codex Vindobonensis 324. În circuitul științific a intrat sub numele de Tabula Peutingeriana (după numele lui Konrad lui Peutinger proprietarul documentului din Augsburg-Germania). Documentul este un Itinerarium pictum, care reproduce o rețea stradală antică și numele mai multor localități, stații de drum, în provinciile Imperiului, dar și în afara acestui teritoriu (de pildă în Persia, India) elemente definitorii pentru marcarea granițelor Imperiului în unele zone. De abia, la 50 de ani după moartea lui Konrad Peutinger (1547), respectiv în anul 1591 a avut loc cu ocazia inventarierii bibliotecii lui K. Peutinger descoperirea hărții de către Markus Weber, care va și publica primele schițe². De atunci, au fost publicate mai multe ediții. Cea mai completă publicare a documentului aparține lui Konrad Millier, din anul 1916, de fapt, o reeditare³. Analiza atentă paleografică a scrisului a stabilit datarea hărții în intervalul cuprins între la sfârșitul secolului XII și începutul secolului XIII. Dificultatea cea mai mare intervine în momentul stabilirii modelului antic utilizat în copierea acestui document cartografic. Există o părere unanimă între specialiști că harta a avut ca model o harta lui Agrippa și apoi, itinerariul lui Caracalla fiind prelucrată în secolul IV sau prima jumătate a secolului V. După această lucrare, ulterior, Anonimul din Ravenna (secolul VII) a făcut o copie și apoi printr-o altă filieră același document antic târziu a fost se pare, copiat și este cunoscut sub numele de Tabula Peutingeriana (în sec. XII-XIII). S-a presupus că acest lucru s-a realizat prin intermediul unui manuscris carolingian din secolul IX necunoscut însă, până în prezent. Această opinie aparține lui E. Weber⁴.

Tabula Peutingeriana are la bază o hartă târzie a Imperiului Roman, care a fost realizată în scopul practic de cunoaștere a căilor de comunicație între provincii, a rețelelor de drumuri existente încă la acea dată în Imperiu roman, a posibilităților de

¹ O scurtă prezentare a documentului a fost făcută în *FHDR*, I, 1964, p.736-742; mai nou și la D. Benea, *Dacia sud-vestică (II)*, Timișoara, 1999, p. 138-144.

² E. Weber, *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324*, Graz 1976, p. 9, în continuare *Tabula*.

³ Cităm selectiv, doar lucrările la care am avut acces: K. Müller, *Itineraria Romana, römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Stuttgart, 1916; L. Bosio, *Itinerari e strade della Venetia Romana*, Padua, 1970; Idem, *La Tabula Peutingeriana, una descrizione pittorica del mondo antico*, Rimini, 1983; A. u. M. Levi, *Itineraria picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*, Roma, 1967.

⁴ E. Weber, *op. cit.* p.12. Autorul a conceput o astfel de schemă foarte plauzibilă a transmiterii informațiilor cartografice.

legătură cu teritoriile din afară, din *barbaricum*. Pe hartă, sunt notate stațiile de drum, nodurile de comunicație, distanțele între ele, cursurile de apă. Apar astfel, elementele fundamentale care defineau rețelele rutiere, comunicațiile între provincii și mai ales relațiile cu anumite teritorii, care nu mai aparțineau Imperiului. Harta nu este completă, lipsește un segment cuprinzând o parte a Britanniei, Hispaniei și a nordului Africii, ceea ce a creat vii discuții în literatura de specialitate privitoare la apartenența sau nu, a acestor teritorii la Imperiul Roman în momentul întocmirii acestui itinerariu. Ele par să fi existat chiar și pe harta lui Peutinger după o informație literară a vremii, dar se pare, că ulterior acest segment s-a pierdut⁵.

Măsurarea distanțelor între stațiile de drum este diferită pentru anumite zone ale Imperiului Roman. În partea centrală a Imperiului s-a utilizat sistemul de măsurare roman în *millia passuum* = 1482 m = 1,5 km marcat pe hartă prin MP. Uneori, se folosea în același teritoriu central al Imperiului sigla *co* cu sensul de ∞ pentru *millia* = o mie de pași⁶. În cele trei provincii Gallia însă, s-a utilizat unitatea denumită *leuga* = 1,5 MP = 2225 m. Pentru măsurarea distanțelor în Persia teritoriu aflat în afară granițelor Imperiului Roman s-a folosit unitatea de măsură *parasang* cunoscută încă de la începuturile existenței regatului persan, iar în India s-a utilizat o altă unitate de măsură. Pentru stabilirea distanțelor în Grecia pe hartă este menționată *stadia* = 185m.

Datarea modelului original folosit pentru copierea *Tabulei Peutingeriana* a fost mult discutată în literatura de specialitate străină și mult mai puțin în cea românească.

Reprezentarea personificărilor orașelor *Roma* (IV,5), *Constantinopol* (II,1), *Antiochia* (IX,4-5) l-a determinat de K. Miller să încerce o datare a hărții în epoca romană târzie. Această datare ar fi cuprinsă între anii 365-366 și ar permite identificarea în personificările celor trei mari metropole - sediul împăraților - **Valentinianus** (Roma), **Valens** (Antiochia) și un uzurpator **Procopius** (Constantinopolis) aflat la putere în răstimpul septembrie 365 - mai 366⁷. E. Weber a observat corect erorile opiniei avansate în anul 1916, de K. Miller: în primul rând faptul că sediul împăratului Valentinianus nu era la Roma, ci la Milano, iar a doua observație pertinentă ar fi aceea potrivit căreia este greu de acceptat ideea ca pe o hartă imperială cerută Curtea imperială să fi existat reprezentarea sediului unui uzurpator, cum a fost Procopius⁸.

Luciano Bosio a reluat analiza vignetelor stabilind un *terminus post quem* ca dată de redactare a hărții între anul 324, anul întemeierii orașului Constantinopol, și întemeierea Bisericii Sfântu Petru la Roma (IV,5) la mijlocul secolului IV. Deci modelul original s-ar data în prima jumătate a secolului IV, spre mijlocul acestui secol⁹. Ca *terminus ante quem* L. Bosio a luat în discuție situația a două monumente religioase păgâne și anume abandonarea în anul 362 a templelor lui Apollo¹⁰ (Hain) și Daphne (Antiochia) după incendierea lor de către creștini. Incendiul a avut loc în 22 octombrie 362, după care, templele respective nu au mai fost refăcute. În acest context, modelul hărții s-ar data în a doua jumătate a secolului V p. Chr.

Annalina și Mario Levi au studiat și analizat la rândul lor, toate vignetele reprezentate pe segmentele hărții (turmuri duble, *thermae*, reprezentări de incinte

⁵ *Ibidem*, p. 12-13.

⁶ *Ibidem*, p.13.

⁷ K. Miller, *op. cit.*, *passim*.

⁸ E. Weber 1989, p. 114-115.

⁹ L. Bosio, *La Tabula Peutingeriana, una descrizione pittorica del Mondo Antico*, Rimini, 1983, p. 147-153.

¹⁰ Eronat nominalizat ca fiind templul lui Asclepios în lucrarea noastră *Dacia sud-vestică* □ Timișoara, 1999, p. 138-144.

pătrate, orașe fortificate, temple etc.), care însoțesc unele toponime de pe TP. Ei au ajuns la concluzia că acestea nu au o semnificație deosebită privind toponimele pe care le însoțesc respectiv importanța așezării, statutul ei juridic, ci reprezintă doar locurile în care erau asigurate mijloacele de subzistență atât pentru călătorii particulari, cât și pentru cei aflați în serviciul statului¹¹. Excepție fac personificările celor trei metropole capitale amintite mai sus: Roma, Constantinopol, Antiochia și apoi, orașul Niceea - având semnificația de oraș important. Alături de acestea, mai sunt reprezentate Aquileia (III,5), Ravenna (IV,1), ultimul centru primind o importanță deosebită de abia, după fixarea aici a Capitalei împăratului Honorius, la începutul secolului V p. Chr. Aquileia era un mare centru religios creștin, la întretărirea celor două părți ale Imperiului Roman de Apus și Răsărit, care însă, după anul 452, când este distrusă de huni își pierde importanța. Populația orașului se va retrage pe o mica insula numită Grado, care va prelua în timp importanța metropolei. Pe baza acestor rezultate A și M. Levi au datat harta la sfârșitul secolului IV - începutul secolului V, deși logic ar trebui să fie atribuită domniei lui Teodosius al II-lea.

Intr-o lucrare relativ recentă¹², E. Weber a reluat datarea hărții și coroborând toate informațiile documentare cunoscute până acum ajunge la concluzia ca aceasta reprezintă un model din epoca lui Teodosius al II-lea. În argumentația sa, E. Weber aduce în discuție o informație literară respectiv o poezie în 12 hexametri a unui călugăr irlandez numit Dicuil (sec. IX) în care se face referire la refacerea unei hărți a lumii cerută cu mult timp în urmă de un împărat Teodosius, în timpul celui de al 15 consulat, ceea ce ar corespunde dacă se identifică personajul cu Teodosius al II-lea, cu anul 435. Preocupările pentru geografie ale lui Teodosius al II-lea sunt evidențiate și de două lucrări de mici dimensiuni databile în epoca sa: *Dimensuratio provinciarum* și *Divisio orbis*¹³. În acest caz, prototipul de hartă, care a stat la baza Tabulei Peutingeriana ar fi fost un model original comandat de Teodosius al II-lea în anul 435 bazat pe datele noi cunoscute în epoca romană târzie, cu modificările suferite de granițele Imperiului după ridicarea la putere a Tetrarhiei. Un argument indirect în favoarea atribuirii documentului original epocii lui Teodosius al II-lea îl reprezintă analogiile pentru un tip de vignete reprezentate de zidurile de incintă ale unor orașe înfățișate într-o manieră similară cu cele de pe mozaicurile arcului de triumf de la Santa Maria Maggiore de la Roma, databile între anii 432-440¹⁴.

Astfel, toate datările propuse documentului cartografic inițial copiat de către copiii medievali converg spre o încadrare cronologică aparținând epocii romane târzii.

În literatura de specialitate modernă mai există două opinii diferite care au încercat încadrarea cronologică a documentului în secolul III. Prima opinie aparține lui C. Daicoviciu, care a observat lipsa unor trasee de drumuri de pe segmentul privitor la Dacia în partea de est a provinciei, ceea ce i-a sugerat învățatului clujean având în vedere și informațiile literare referitoare la epoca lui Gallienus, posibilitatea de datare a hărții între anii 251-271. Această parte a provinciei ar fi fost abandonată de romani și din această cauză nu este documentată prezența ei pe harta¹⁵. Ulterior, un cercetător italian E. Manni a continuat ipoteza avansată de C. Daicoviciu aducând alte

¹¹ A și M. Levi, *Itineraria picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*, Roma, 1967.

¹² E. Weber, *Zur Datierung der Tabula Peutingeriana*, în *Labor Omnibus Unus. - Gerold Walzer zum 70. Geburtstag dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern*, Stuttgart, 1989, p. 113-117.

¹³ E. Weber, *Tabula*, 1976, p. 22.

¹⁴ E. Weber, *Datierung*, p. 117 nota 30.

¹⁵ C. Daicoviciu, în prefața la *Tabula Peutingeriana*, în *FHDR*, I 1964, p. 736.

informații observate la provinciile de pe Rin, considerând ca documentul antic nu depășește anul 260¹⁶.

În acest context, harta ar fi putut avea ca model un itinerar antic care prezenta situația topografică a Daciei cândva, între anii 261 și 271/272 deci, anterior datei abandonării provinciei, după care aceasta nu mai putea figura pe nici o hartă a Imperiului Roman. Cu toată această argumentație logică nici una din cele două opinii nu a fost luată în considerare în stabilirea datării itinerariului antic utilizat ca model pentru Tabula Peutingeriana.

Analiza complexă a tuturor toponimelor, hidronimelor, a vignetelor, punctelor mai importante existente în Imperiul Roman reprezentate pe itinerariul antic converg spre o datare târzie în epoca romană a documentului respectiv.

Și totuși, ceea ce a scăpat atenției istoriografiei moderne este tocmai prezența Daciei pe o astfel de hartă, când, de mult provincia nu mai făcea parte din Imperiu.

Referirile la provincia nord-dunăreană apar în segmentul VII, 2-5 și VIII, 1. Distanțele pe hartă sunt date în MP (Millia Passum), la fel ca în provinciile centrale ale Imperiului. Toponimele urmăresc principalele căi de comunicație de acces în provincie începând de la trecerea Dunării până la ultima localitate cunoscută a în nord, Porolissum.

Astfel, pe segmentul VII, 2: Lederata-12 mille; 3. Apus flumen 12 MP; Arcidava-12 MP; Centum Putea 12 MP; Bersovia 12 MP; Aizisis 3 MP; 4. Caput Bubali 10 MP; Tivisco (vignetă cu două turnuri alăturate).

Pe segmentul VII, 3: 3. Faliatis(Taliata) 20 MP; 4. Tierna 11 MP; Ad Mediam 14 MP; Pretorio 9 MP; Ad Pannonios 9 MP; Gaganis 11 MP; Masclianis 14 MP; Tivisco 14 MP; 5. Agnavie 8 MP; Ponte Augusti 15 MP; Sarmategte 14 MP; Ad Aquas 13 MP.

Segmentul VIII, 1: 1. Petris 9 MP; Germizera 9 MP; Blandiana 8 MP; Apula 12 MP; 2. Brucla 12 MP; Salinis 12 MP; Potavissa 24 MP; Napoca 16 MP; 3. Optatiana 10 MP; Largiana XVII MP; Cersie 4 MP; Porolisso.

Pe segmentul VII, 4: Egeta 21 MP; Drubetis 36 MP; Amutria 35 MP; Pelendova 20 MP; Castris Novis 70 MP Pe segmentul VII, 5: 5. Romula 13 MP; Acidava 24 MP; Rusidava 14 MP; Ponte Alufi 13 MP; Burridava 12 MP.

Pe segmentul VIII, 1: Castra Tragana 9 MP; Arutela 15 MP; Pretorio 9 MP; Ponte Veiere 49 MP; Stenarum 12 MP; Cedonie 24 MP; Acidava 15 Apula¹⁷.

Toponimele care se înșiruie succesiv de-a lungul principalelor căi de acces din provincia Dacia sunt dispuse doar în jumătatea vestică a fostei provincii Dacia. Pentru partea estică nu apare menționată nici o localitate, ca și cum această zonă era necunoscută de către Imperiu.

Sunt sugestiv reprezentate pe hartă, relațiile directe interprovinciale între centrele sud și nord-dunărene. Astfel, tronsonul de drum Lederata-Tibiscum este neschimbat din timpul Provinciei, mai bine-zis din secolele precedente.

Pentru tronsonul de drum Dierna-Tibiscum-Sarmizegetusa, traversarea fluviului nu avea loc cum ne-am fi așteptat din localitatea dispusă vis-a vis la Tekija așezare cunoscută în epoca romană și mai ales romană târzie ca un centru militar puternic, ci trecerea Dunării, pentru a ajunge la Dierna se făcea din amonte de Tekija (Transdierna.) din localitatea unde este documentat castrul de la Taliata (Donji Milanovac), localitate aflată în preajma Cazanelor Dunării. Explicația poate fi doar

¹⁶ E. Manni, *L'impero di Gallieno*, Roma, 1949, p. 30-31.

¹⁷ *FHDR*, I, 1964, p. 738-741.

una singură și aceasta ar fi întări argumentația a datării târzii a documentului cartografic. **Taliata** era ultimul centru militar al provinciei Moesia Prima, înaintea intrării în provincia vecină Dacia Ripensis din care făcea parte Dierna¹⁸. O a doua observație referitoare la marcarea a drumului de traversare a fluviului în zona Taliata-Dierna ar fi faptul că dintr-un motiv sau altul cel de la Transdierna nu mai era practicat, cum era firesc. O explicație potrivită pentru aceasta nu găsim, poate doar faptul că făcând parte din aceeași provincie nu s-a considerat necesară marcarea acestui lucru.

Pentru drumul roman, care intră în Dacia pe la *Drobeta* principalul port sud-dunărean este menționată *Egeta* (Brza Palanka) centru militar aflat mult la aval de Drobeta. Dacă în cazul precedent apărea o explicație logică între trecerea de la *Taliata-Tierna*, aceasta din urmă *Egeta-Drobeta* nu se justifică, întrucât în epoca romană târzie atât castrulele de la *Diana* (Karataș) și *Pontes* (Kostol) sunt încă în funcțiune.

Harta demonstrează utilizarea unor drumuri antice toate cunoscute din epoca anterioară prin Banat: Lederata-Tibiscum și prin culoarul Timiș-Cerna; apoi pe valea Olului și pe valea Jiului, care după trecerea munților se continuau într-un singur drum până la limita de nord al provinciei, la Porolissum.

Cum datarea hărții în epoca romană târzie este asigurată de o documentație riguroasă după cum menționam mai sus apare o problema extrem de spinoasă, cea a menținerii în funcțiune a căilor de comunicație într-o provincie abandonată de romani precum era Dacia cu cel puțin 100 și ceva de ani înainte.

Este acest lucru posibil sau avem de a face cu o eroare a cartografilor antici, care au copiat o hartă mai veche fără a cunoaște realitatea, care a fost apoi preluată, de copiii medievali, fără a mai observa modificările teritoriale suferite de Imperiul Roman între timp?

Căutarea explicației acestui lucru este extrem de dificilă aproape imposibil de reconstituit. Prezentarea coruptă a majorității toponimelor din provincia Dacia demonstrează în bună măsură pentru unele denumiri de localități revenirea sau menținerea formei dacice de pildă: *Drubetis*, *Tierna*, *Arcidava*, *Acidava* etc; pentru altele a fost utilizată forma alterată *Tivisco* în loc de Tibiscum, *Potavissa* în loc de Potaissa etc.

Toponimele din Dacia apar în forme corupte față de denumirile cunoscute în secolele II-III, dar aceasta este un fenomen general constatat în Imperiu în epoca romană târzie și apare pe toate cele 11 segmente. Cităm selectiv câteva toponime doar din provincia vecină Moesia Prima: *Viminati*, *Singiduno*, *Faliatis*, *Ratiaris* etc. În latina populară alterarea toponimelor reprezintă un fenomen curent, care se va accentua în timp și mai mult de pildă, la Anonimul din Ravenna, făcând unele din acestea aproape de nerecunoscut¹⁹.

Se poate, invoca eroarea copistului antic în reprezentarea căilor rutiere imperiale din Dacia, care practic erau în afara statului roman. Și totuși, **Tabula Peutingeriana** este în primul rând o hartă militară și numai apoi, document cartografic care să fie utilizat de persoane particulare în scop comercial, misionar etc.

Nici un semn grafic nu sugerează în vreun fel limita Imperiului în fața

¹⁸ La cel de al IV Simpozion Internațional Româno - Iugoslav *Porțile de Fier, Drobeta-Turnu-Severin*, nov. 2000 mai tânărul nostru colaborator Timoc Călin a încercat în lucrarea să dea o explicație asupra relației dintre Taliata și Dierna cu ajutorul navigației, ceea ce categoric trebuie să fi existat, dar încercarea de a demonstra cu ce tipuri de corăbii a avut loc aceasta, este pur teoretică și deocamdată lipsită de orice bază documentară.

¹⁹ D. Bunea, *Dacia sud-vestică (II)*, 1999, p. 138-144.

provinciei Dacia, iar descrierea drumurilor urmează cursul firesc de trecere peste fluviu cu notarea toponimelor și a distanțelor între localități sunt date în MP după cum aminteam mai sus, care în bună măsură corespund localităților antice din secolele II-III.

Singura explicație în acest caz ar următoarea: dintr-un motiv sau altul necunoscut încă până acum, în spațiul nord-dunărean drumurile imperiale au rămas în funcțiune și mai ales prezentau siguranță pentru cei ce călătoreau până la ieșirea din aceasta la Porolissum. Cum a fost posibil acest lucru în secolele IV-V p. Chr.? Probabil, ceea ce numim de regulă control nominal sau chiar militar al Imperiului asupra fostei provincii Dacia trebuie să fi avut o semnificație reală, concretizată în chip evident de Tabula Peutingeriana.

În dreptul a 6 localități din fosta provincie Dacia²⁰ apare un reprezentat un semn grafic colorat reprezentând fie două turnuri amplasate pe o linie orizontală: cum apare la *Tibisco*; în cazul localităților *Napoca* și *Apula* este sugerată pe suprafața turnurilor existența unor ziduri, la *Porolisso* cele două turnuri sunt legate cu un zid de legătură. Pentru *Sarmatege* (Ulpia Traiana Sarmizegetusa) semnul grafic al celor două turnuri cu acoperișuri ascuțite este înconjurat cu un mic zid de incintă. Asemenea semne grafice cu mici modificări apar pe Tabula Peutingeriana în 429 de cazuri dintr-un total de 555 de semne grafice²¹. Importanța unor localități marcate cu semnul grafic al celor două turnuri trebuie să fi avut o semnificație în antichitate care le făceau deosebite de restul așezărilor dispuse în preajma drumului imperial.

În opinia lui Annalina și Mario Levi asemenea semne grafice nu mai au altă semnificație, decât aceea de *mansiones* care ofereau posibilități cazare pentru călători, schimb de animale etc. sistem absolut obligatoriu într-un sistem organizat cum era serviciu public de transport roman.

Chiar și W. Kubischek la început a negat o semnificație anume pentru semnul grafic al celor două turnuri poarta de intrare într-un oraș²². În schimb, J.R. Wartena, susținca dimpotrivă, că semnul grafic a reprezentat incinta unui oraș din care doar porțile ar fi fost reprezentate²³.

G.C. Dept pe de altă parte, a demonstrat că în antichitate aceste semne trebuie să fi avut o semnificație clară, precisă, care însă apare de neînțeles pentru istorici moderni²⁴.

În opinia lui L. Bosio semnele celor două turnuri ce apar pe principalele căi de acces reprezintă puncte de referință atât pentru harta romană târzie cât și ca și localități amintite pe alte itinerarii antice. Semnul grafic în sine poate avea o semnificație multiplă de poartă de acces într-un oraș, sau a unui edificiu dintr-o construcție cu caracter particular care va fi existat în antichitate, sau ca localitate care își mai menține caracterul urban față de altele care erau ruralizate²⁵.

Pe de altă parte, E. Weber pune chiar la îndoială corecta copiere a semnelor grafice respective²⁶. Totodată, autorul consideră că micile modificări ce apar în reprezentarea turnurilor nu semnifică nimic în privința importanței centrului respectiv. În opinia noastră, pentru semnul grafic al celor două turnuri, cel puțin pentru

²⁰ Am utilizat reproducerea din Alex. Simion, sv. *Tabula*, în *Enciclopedia civilizației romane*, București 1982, p. 746-747.

²¹ A. și M. Levi, *op. cit.*, p. 79-81

²² W. Kubischek, s.v. *Karten*, RE, col. 2139.

²³ J.R. Wartena, *Inleiding op een uitgate der Tabula Peutingeriana*, apud L. Bosio, *op. cit.*, p. 103.

²⁴ G. C. Dept, *Notes sur la Tabula Peutingeriana*, în Rev. Belge de philologie et d'histoire, X, 1931, p. 997-sq. (non vidi) apud L. Bosio, *op. cit.*, p. 103.

²⁵ L. Bosio, *op. cit.*, p. 108-110.

²⁶ E. Weber, *op. cit.*, p. 15-16.

Sarmatege, care apare reprezentată înconjurată de ziduri ar putea să indice un centru sau oraș înconjurat de ziduri.

Un al doilea tip de semn grafic ar fi acela de *thermae* o construcție pătrată cu o curte interioară notată cu toponimul *Ad Aquas* (identificat *Aquae* = Călan). Acest semn grafic apare pe Tabula de 52 de ori. Fațada semnului grafic de *thermae* este similară cu cea amintită mai sus. Se consideră îndeobște că acest semn grafic semnifică și existența unor izvoare termale, unde ar fi existat și posibilități de cazare pentru călători. Cele 6 localități din provincia Dacia sunt în interiorul arcului carpatic, cu excepția așezării de la Tibiscum aflată însă la o întretăiere de drumuri.

Semnele grafice din dreptul unor centre urbane de pe teritoriul fostei provincii Dacia față de restul localităților dispuse de-a lungul căilor principale de comunicație - cu toată rezerva care trebuie avută în vedere - sugerează importanța acestora în comparație cu cele din urmă. Se constată astfel ca unele așezări cu statut de *municipia* precum: *Tierna*, *Ampehum* (?), sau *coloniae* precum: *Drobeta*, *Potaissa*, *Romula* nu apar marcate cu asemenea semne grafice. Existența semnelor grafice în dreptul unor centre urbane importante din fosta provincie Dacia sugerează menținerea în funcțiune a drumului principal de acces spre zonele bogate în zăcăminte de aur din Munții Apuseni (*Apulo* fiind nod de comunicație pentru cele 3 drumuri de acces), saline (pe drumul spre *Potaissa*), minereu de fier (în principal în Banat). Rațiunile economice care vor fi determinat menținerea în funcțiune a acestor drumuri sunt tot atât de importante ca și cele de natură politică și spirituală.

Din modul de reprezentare al semnelor grafice, ca de altfel și din nominalizarea celorlalte toponime nu rezultă că teritoriul, în discuție ar fi fost abandonat de romani. Itinerariul se încheie la Porolissum fără a semnaia în vreun fel ieșirea din Imperiu sau relații cu lumea barbară. Drumul imperial se oprea la Porolissum, sugerând ultimul punct în care călătorului roman i se asigurau posibilități de aprovizionare înainte de a intra în adevăratul *barbaricum*. Dincolo de acest loc nu se mai cunosc informații oferite de Imperiu.

În alte cazuri, cum ar fi în Mesopotamia de pildă, harta menționează de două ori prin formula *campi deserti* fortificații abandonate de romani, ori apar semne grafice clare care delimitează granița dintre provincii sau dintre provinciile Imperiului Roman și lumea barbară: *arae fines Romanorum* (provincia Arabia), sau *Ara Alexandri* (XL3) la Iaxartes, la nord de Tașkent semnificând granița față de lumea antică cunoscută²⁷. Ori, o astfel de situație nu rezultă de pe segmentele ce privesc fosta provincie Dacia.

Cum poate fi explicată o asemenea situație?

Orice încercare de interpretare își bazează argumentația mai mult pe logică și doar în puține cazuri pe descoperiri arheologice pertinente, care să poată oferi explicația menținerii în funcțiune a principalelor căi de comunicație situate în centrul și vestul fostei provincii.

Descoperirile arheologice constatate în sud-vestul Daciei au confirmat utilizarea unor castre din epoca precedentă, cum ar fi de pildă, Tibiscum, fortificații, care funcționează încă în secolul IV alături de o serie de așezări cu caracter rural constatate în atât în zona exploatărilor miniere din Munții Banatului, cât și în zona de câmpie²⁸. Numărul mare al așezărilor cu caracter complex a demonstrat o viață economică bazată pe monedă. Cercetări numismatice anterioare efectuate de K. Horedt, E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan etc. au confirmat o cantitate importantă de

²⁷ *Ibidem*, p. 16.

²⁸ D. Benea, *Dacia sud-vestică (I)*, Timișoara, 1996, p. 183-189.

monede în interiorul arcului carpatic de a lungul principalelor drumuri ale provinciei²⁹. Pe baza rezultatelor obținute din studierea habitatului în sud-vestul Daciei am ajuns la concluzia că stăpânirea romană în teritoriul respectiv s-a menținut cel puțin până în timpul lui Constantius II³⁰.

Se poate invoca în analiza acestui document cartografic posibilitatea ca cartografii antici să fi copiat un itinerariu antic fără să mai cunoască realitatea exactă a tuturor teritoriilor Imperiului, itinerariu preluat de copiiști medievali. Apropierea fostei provincii Dacia de nouă Capitala a Imperiului, Constantinopol face greu de acceptat faptul că nu se cunoștea situația exactă a teritoriului nord-dunărean. Aceasta posibilitate se exclude de la început.

Menționarea expresă a tuturor toponimelor în forma coruptă specifică epocii romane târzii cu mici modificări a fost contemporană cu cea din celelalte provincii ale statului roman constituie un al doilea argument indirect care pledează pentru o realitate istorică existentă în secolul IV până în timpul lui Teodosius al II-lea.

Cu câțva timp în urmă remarcam pe baza materialului epigrafic și sculptural votiv, fenomenul de ascundere a unor monumente la: *Aquae*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și Roșia Montană, ca o reacție probabil creștină față de cultele păgâne romane³¹.

Credem necesar să luăm în discuție și un alt aspect sesizat cu ocazia cercetărilor efectuate asupra secolelor III-IV pe teritoriul Banatului antic, care ar putea eventual fi utilizat ca indiciu al utilizării unor fortificații romane sau construcții după abandonarea provinciei Dacia. Și anume, prezența unor monumente încastrate în zidurile de incintă ale fortificațiilor sau ale unor edificii din așezările civile și care de regulă sunt datate în preajma părăsirii Daciei de către romani fără a se aduce argumente în favoarea acestei ipotezei datării acestora lipsind de regulă³².

Am lua în discuție în primul rând monumentele epigrafice descoperite la **Tibiscum**. Între descoperirile epigrafice provenind din săpăturile efectuate de M. Moga în zona de est a castrului roman provin mai multe monumente funerare descoperite căzute în partea de est a castrului mare în șanțul de apărare al acestuia³³.

²⁹ K. Horedt, *Sebenbürgen in späromische Zeit*, București, 1982; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jahrhunderts aus dem Banat. Numismatische Beiträge zur Kontinuitätsfrage in Dazien*, Lugoj, 1974.

³⁰ Recent la simpozionul *Societate și civilizație în Banatul Istoric, Timișoara, 11 nov. 2000*, Călin Timoc, în comunicarea *Limesul roman târziu în regiunea Porților de Fier ale Dunării* a contestat posibilitatea extinderii stăpânirii romane până la Tibiscum pe considerentul că în acest castru nu au fost descoperite arme romane târzii și în consecință granița romană ar fi undeva între Mehadia și Teregova. Cu regret, trebuie să amintim că această idee nu este nouă și aparține istoriografiei române mai vechi, care nu avea la bază descoperirile arheologice ale ultimelor trei decenii de cercetări. A susține că o graniță a unui Imperiu este amplasată în mijlocul unui defileu nu se pare hazardată. În privința lipsei armelor pentru ultimul nivel de locuire este adevărat numărul pieselor este foarte mic de o parte (dar am cita de pildă vârfulurile de săgeți, din clădirea II din castrul mare), pe de altă parte și modificările structurale ale formei armelor nu au loc în această perioadă, așa că, pot fi cu greu separate stilistic pe secole. În privința sistemului de locuire în epoca romană târzie, același fenomen se constată și la sudul Dunării, în castrele de la Pontes și Diana, unde la cumpăna secolelor III-IV și după această dată, se constată o locuire militară în bordeie atribuită unei populații nord-dunărene de tip Sântana de Mureș. Nici, în acest caz, nu s-au constatat prezența masivă de arme, fapt datorat în bună parte și reciclării metalului vechi! Acest fapt este cunoscut în literatura de specialitate, deja din anul 1996! (vezi D. Benca, *Dacia sud-vestică (I)*, cu bibliografia aferentă problemei).

³¹ D. Benca, *Dacia sud-vestică (II)*, Timișoara, 1999, p. 102.

³² Astfel de monumente fragmentare sunt documentate Pojejena (IDR, III, 1, 14, 15); *Praetorium* (Mehadia) (IDR, III, 1, 84, 87, 92).

³³ IDR, III, 1, 153, 164, 165, 177, 186, 187, 188, 189, 190, 195-250 (inscripții funerare întregi sau fragmentare); 181-183 (votive).

Toate aceste monumente au fost utilizate ca material de construcție în zidul de incintă de pe latura de est a castrului mare cu rare excepție acestea sunt monumentele respective sunt funerare. Dezafectarea lor s-a făcut din unul din cimitirele așezării pentru refacerea zidului de incintă de pe latura de est a castrului. Când a putut avea loc acest lucru ca datare este greu de apreciat? S-a presupus ca cândva în preajma abandonării Daciei de către romani.

O a doua concentrare de monumente de arhitectură fragmentare cuprinzând capitele de coloane, fragmente de coloane, un con de pin funerar chiar și partea inferioară a unui stâlp miliar au fost descoperite în spațiul porții *praetoria* a castrului mare în primul culoar de acces dinspre nord în anul 1977³⁴. Întrucât, după blocarea accesului pe această poartă la scurt timp a urmat redeschiderea accesului utilizându-se o bază de monument pentru stâlpul principal al porții am presupus că acest lucru a avut loc încă în timpul Provinciei, fapt sugerat și de o serie de modificări constructive constatate la *Principia* castrului mare, deși monedele nu depășesc cu rare excepții epoca lui Filip Arabul.

Un indiciu al faptului ca situația acestor monumente reutilizate material de construcție trebuie să fie mult mai complicată mi-a fost sugerat de publicarea în anul 1997 a monumentului votiv dedicat Minervei protectoare a doi *Augusti*³⁵. Acest altar votiv ridicat de Aurelius Candidianus actarius, din cohors I Vindelicorum ∞ c.R. pentru zeița Minerva (*Minervae Augustorum*) a fost reutilizat ca material de construcție la hypocaustul din una din încăperile *principiei*. Nu există nici un element de datare sigură a acestei refaceri³⁶. Monumentul în sine pare a se data în timpul lui Caracalla și Geta (211.-212), Maximinus Thrax și fiul (235-238) Filip Arabul și fiul (244-249) ultimele două ipoteze sunt mai puțin probabile. Indirect, chiar și epitetul martelat al trupeii corespunde pentru apelativul de *Antoniniana*. Reutilizarea unui monument votiv care implica Casa Imperială prin epitetul acordat divinității este greu de acceptat să fi avut loc în timpul existenței provinciei Dacia, având în vedere caracterul oficial al invocației.

Un alt exemplu nu mai puțin sugestiv îl oferă descoperirile de la **Porolissum** unde de pildă inscripții cu caracter votiv închinare lui I. O. M, de oficialități ale municipiului de la Porolissum sunt încastrate în zidul de incintă al castrului de pe Pomăt este adevărat ca fața scrisă în exterior. Cele două altare erau ridicate de P. Aelius Malchus și P. Aelius Iacubus, doi orientali, probabil palmyreni, care în secolul III după epoca Severilor ridică monumentele respective lui I. O. M³⁷.

Un alt altar votiv închinat divinității supreme romane Juppiter dedicat de un soldat probabil, Zabdibo! Hutri fost descoperit aruncat într-o cisternă³⁸. Lângă colțul de nord al castrului mare a fost descoperit în afară, un altar închinat pentru Deae

³⁴ Materialul descoperit este inedit, dar referiri la această descoperire au fost făcute în lucrarea noastră D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, 1994, p. 40-41; I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, în ActaMN, 36, 1, 1999, p. 102-103 este publicat un fragment de monument ridicat probabil de un sclav cu numele Hermes al tabulariului de la Tibiscum.

³⁵ D. Benea, *Epigraphica (I)*, în *Civilizația Romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, p. 107-118.

³⁶ S. Petrescu, P. Rogozea, *Tibiscum - principia castrului mare(I)*, în *Banatica*, 10, 1990, p. 107-136.

³⁷ E. Chirilă, N. Gudca, Al. Matei, V. Lucăcel, *Raport preliminar asupra săpăturilor de la Moigrad (1977-1979)*, ActaMP, 4, 1980, p. 89-90; D. Benea, *Die kulturelle Integration der palmyrenischen Truppen aus Provinz Dakien*, comunicare susținută la *Congresul Frontierelor Romane de la Amman, 2-12 Sept 2000*. (rus).

³⁸ E. Chirilă, N. Gudca, *Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de conservare executate la Complexul roman Porolissum, în anii 1986-1987*, în ActaMP, 12, 1990, p. 167.

Suria de către un *decurio Municipii* și *sacerdos* cu numele de Aurelius Gaianus³⁹. În fața porții *principalis sinistra* a fost descoperit un altar închinat lui *Silvanus Domesticus* de către un *Fl. Mar(tiales)*. Și tot aici, în refacerile porții au fost descoperite 4 medalioane funerare, 16 lei funerari, 2 conuri de pin, o *aedicula* utilizată ca prag de intrare⁴⁰.

Mai complicat de explicat apare însă descoperirea unor monumente onorifice cum este cazul celui închinat lui Maximinus Thrax, descoperit ca material reutilizat în zidul de blocare a porții principale sinistra, cu textul inscripției în jos⁴¹, sau a două monumente onorifice închinat lui Filip Arabul și Traianus Decius descoperite căzute în fața porții decumane după ce avuseseră același rost⁴². În acest caz, avem de a face împărași, care au guvernat Imperiul până în preajma abandonării provinciei și este greu de acceptat ca la doar câțiva ani după ridicarea lor monumentele sunt aruncate și distruse în acest fel. Asemenea evenimente nu puteau avea loc decât după retragerea romanilor din Dacia, atunci când nu exista o autoritate administrativă, politică, militară care să interzică acest lucru și aceasta dintr-un motiv foarte clar. Cei care au încercat să repare fortificațiile utilizând asemenea monumente romane readaptate după nevoile momentului au încercat să se apere în interiorul fortificațiilor romane care sunt refăcute în stilul clar roman ceea ce poate fi atribuit populației locale rămasă pe loc după părăsirea provinciei.

Chiar dacă numele unor împărași sunt martelate, în alte provincii ale Imperiului la această dată nu întâlnim fenomene similare, cel puțin putem demonstra acest lucru prin situația din provinciile învecinate Daciei, respectiv Moesia Inferior și Moesia Superior.

În castrul de la Romita, la fel în refacerea porților principale ale castrului respectiv, *porta praetoria* și *porta principalis sinistra* s-au descoperit fragmente de piese din piatră stele funerare, fragmente de inscripții, elemente arhitectonice (fusuri de coloană, baze de coloane) refolosite⁴³.

La castrul roman Gilău o inscripție funerară a fost descoperită alături de alte fragmente de monumente în stratul de dărâmatură al porții *decumana*⁴⁴. Alături de aceste două fragmente de inscripții au fost descoperite în dărâmătura turnului din colțul de nord-vest al castrului⁴⁵. În *principia* a fost descoperită la refacerea în zidul unui canal de *hypocaust* un altar votiv într-un nivel ultim IV al edificiului datat de autorii cercetărilor spre mijlocul secolului III. De asemenea, în clădirea A din castru au fost descoperite alte două monumente, o stelă funerară și cealaltă votivă⁴⁶.

În castrul legiunii a V Macedonica de la Potaissa *porta decumana* s-au descoperit mai multe fragmente de monumente funerare și arhitectonice, baze cu profilaturi caracteristice⁴⁷. În anul 1821, la *porta pretoria* s-ar fi descoperit mai multe

³⁹ N. Gudea, *Porolissum un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, în *ActaMP*, 13, 1989, p. 768, nr. 37.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 768, nr. 36; p. 769-770, nr. 43, 45, 46, 55-56, 57, 74-78, 80-84.

⁴¹ N. Gudea, *op. cit.*, p. 764, nr. 14.

⁴² *Ibidem*, p. 764, nr. 17, p. 765, nr. 20.

⁴³ Al. Matei, I. Bajusz, *Castrul Roman de Romita Certiae*, Zalău, 1997, p. 41, 55, 131. Recent în teza sa de doctorat, Peter Hügél, *Dacia între anii 251-271*, (ms) a luat în discuție o parte a materialului epigrafic cunoscut în Dacia ajungând la concluzia că fenomenul în discuție ar putea fi ulterior Provinciilor Dacia.

⁴⁴ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Săpăturile arheologice din castrul roman de la Gilău. Campaniile 1976-1979*, în Potaissa, 2, 1980, p. 29-42.

⁴⁵ D. Isac, și colab., *op. cit.*, p. 38.

⁴⁶ D. Isac, Al. Diaconescu, C.H. Opreanu, *Principia castrului de la Gilău*, în *Acta MN*, 20, 1983, p. 96-99.

⁴⁷ M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei. Legiunea V Macedonica și castrul de Potaissa*, Cîț; Napoca 1987, p. 82.

peste cu capete de câini și o statuie cu reprezentarea lui Bacchus zidită ulterior în peretele casei orașului⁴⁸. Și în acest caz, poarta castrului a fost blocată și ulterior redeschisă. În opinia autorului cercetărilor, prof. M. Bărbulescu atribuie acest lucru epocii lui Filip Arabul, iar redeschiderea porții pe ambele culoare dominaiei lui Traianus Decius.

Descoperirile din castelele de pe Vaica Oltului sugerează aceiași fenomen, chiar dacă la prima vedere el este mai rar sesizat, fapt datorat poate observării mai atente în timpul săpăturilor a unor astfel de situații de reutilizare de monumente. Astfel, în castrul de la **Slăveni** au fost descoperite în *principia* castrului la refacerea armamentariei fragmente de reliefuri votive⁴⁹, într-o groapă aflată între *principia* și un *horreum* a fost găsit un relief dedicat Minervei (?)⁵⁰.

În apropierea *frigidarium*-ului *therme*-lor într-un puț (nu se precizează dacă era antic sau modern) a fost descoperită o stelă funerară⁵¹.

Romula este cel mai important centru al Daciei sudice, unde în timpul domniei lui Filip Arabul au avut loc cele mai numeroase refaceri ale zidului de incintă a orașului antic. Mai multe monumente au fost refolosite ca materiale de zidărie, iar o inscripție închinată împăratului Filip Arabul de către o unitate a legiunii a VII Claudia a fost folosită ca prag de scară fiind spartă în 7 bucăți⁵².

La **Răcari**, în anul 1930 pe pragul unui turn al porții a fost descoperită un fragment de inscripție funerară⁵³.

În castrul de la **Arutela (Bivolari)** este menționat un fragment de inscripție reutilizat la ridicarea zidului de est al principiei⁵⁴.

Un loc aparte în analiza de față îl ocupă descoperirile de monumente la **Sucidava** și **Drobeta** unde asemenea materiale apar refolosite în zidul de incintă a cetăților romane târzii.

Astfel, la **Sucidava**, fragmente de monumente votive dedicate lui Ceres, Nemesis, Diana⁵⁵ apar în turnul C al cetății, lui Nemesis⁵⁶ în zidul de incintă al cetății; inscripții onorifice dedicate lui Caracalla și Geta⁵⁷ utilizate în zidul cetății, sau Commodus alături de alte monumente sculpturale descoperite în anul 1872, într-o clădire din preajma podului roman al lui Constantin⁵⁸. Descoperirile de la **Sucidava** de monumente romane reutilizate ca material de construcție se pot data cu relativă ușurință. Îndeosebi acelea descoperite în turnul C de curtină care aparțin celei de a doua fază de locuire. Dacă în prima fază de locuire a fortificației romano-bizantine, s-a construit zidul de incintă, etapă ce este datată între anii 265/275-323, cea de a doua când au fost ridicate turnurile de curtină A-J între anii 324/328-378/382; a treia etapă de locuire cu cele două faze între anii 383-447, etapa a patra și a cincea a nivelului IV respectiv în anii 498/535-600⁵⁹. Deși, a suferit mai multe refaceri turnul C al

⁴⁸ M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, în *Potaissa*, II, 1980, p. 162-163.

⁴⁹ IDR, II, 505: un relief reutilizat pe o vatră spart în trei fragmente. Alte fragmente de monumente: II, din 513-519 provin din săpăturile efectuate de prof. D. Tudor, în *principia* fără alte precizări.

⁵⁰ IDR, II, 507.

⁵¹ IDR, II, 512.

⁵² IDR, II, 327, 344, 345.

⁵³ IDR, II, 164.

⁵⁴ IDR, II, 577.

⁵⁵ IDR, II, 196, 194, 195.

⁵⁶ IDR, II, 190, 197.

⁵⁷ IDR, II, 189.

⁵⁸ IDR, II, 188. La aceasta se adaugă mai multe fragmente mici recioplite utilizate ca material de construcție în zidul de incintă al fortificației romane târzii.: IDR, II, 205, 207, 211, 220, 219.

⁵⁹ O. Toropu, C. Tăulea, *Sucidava*. București, 1987, p. 85.

fortificației apare ca fiind construcția, unde au apărut cele mai multe descoperiri de monumente. Datarea lor în plin secol IV, respectiv domnia constantiniană și după această dată reprezintă epoca de maximă ascensiune și a creștinismului și foarte probabil epoca în care se trece la reutilizarea monumentelor antice în noile construcții târzii.

La **Drobeta** în schimb, în decursul timpului au fost descoperite mai multe monumente romane votive, onorifice și funerare recioplite pentru a fi refolosite ca material de construcție⁶⁰. Drobeta are o situația specială și prin faptul ca mai multe monumente în special funerare se păstrează încastrate în zidul de incintă al turmului rotund atribuit lui Iustinian pe care nu le vom discuta în cazul de față fiind de dată mult mai târzie⁶¹.

Într-un singur caz, deținem o informație extrem de prețioasă pentru discuția de față, descoperirea unui altar onorific închinat lui M. Arrius Saturninus, pe unul din postamentele de pe latura de nord a castrului aparținând refacerii din epoca constantiniană⁶². De asemenea un alt fragment de altar a fost descoperit în preajma porții de nord a castrului, *porta decumana*. Tot de factură târzie este un monument votiv reciclat dedicat genului protector al municipiului Drobeta de către un oficial al orașului Cnaeus Aemilianus. Monumentul a fost refolosit prin incizarea pe fața opusă a altarului de data aceasta răsturnat a dedicației pentru *Juppiter Cohortalis*⁶³.

Descoperirilor de monumente epigrafice sau sculpturale din cele două fortificații *Drobeta*, *Sucidava* se adaugă și cele provenind din sectorul P de la *Dierna* încă inedite unde fragmente de coloane au fost utilizate ca material de construcție la refacerea unor ziduri dintr-un edificiu cu caracter particular⁶⁴.

În general, refolosirea monumentelor epigrafice și sculptural în zidul fortificațiilor romane este atribuită unei situații grave, unor atacuri externe în general, o situație de mare dificultate⁶⁵. Explicarea fenomenului nu apare clară în nici un studiu de până acum.

Datarea unor astfel de descoperiri, se face de obicei, spre sfârșitul stăpânirii romane în Dacia, fără a exista vreun indiciu ferm nici în acest sens. Lipsa monedelor sau a altor elemente îngreunează în chip evident înțelegerea acestei situații. O situație greu de explicat este prezența în număr mare a inscripțiilor onorifice aparținând unor împărați care în unele cazuri premerg cu câteva decenii data părăsirii Daciei în anul 271 sau 275, ceea ce nu poate fi acceptat în nici un fel, în primul rând de mentalitatea romană de atunci, oricât am dori să acceptăm o situație specială. În al doilea rând utilizarea monumentelor sculpturale legate de cultele romane a altarelor referitoare la aceste culte, cum ar fi în primul rând *Juppiter*, sunt de neconceput a fi rezidite cel puțin până în anul 313. Se poate reproșa, în acest caz, că teritoriul era în afara Imperiului și acest lucru este cu posibil, putând să fi fost făcut de o populație barbară. Ultimele cercetări efectuate pe teritoriul provinciei Dacia pentru secolele III-IV remarcă o pătrunderea dacilor liberi pe teritoriul fostei provincii⁶⁶. Epoca care se rupe cu totul de cea precedentă este Tetrarhia, dar mai ales epoca ce urmează acesteia, când după legalizarea creștinismului se constată o altă orientare generală în existența

⁶⁰ IDR, II, 13, 29, 67, 55, 38, 39,

⁶¹ IDR, II, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47 cu comentariul pertinent al lui C.C. Petolescu.

⁶² IDR, II, 49.

⁶³ IDR, II, 21.

⁶⁴ Nu am luat în discuție micul fragment de relief mithriac descoperit în fortificația târzie despre care se afirmă a proveni din stratul roman de sub turnul de sud-est al cetății. (IDR, III, 1, 36.)

⁶⁵ M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, p. 443.

⁶⁶ S. Dumitrașcu, *Dacia apuseană*, Oradea, 1993, *passim*; D. Benca, *Dacia sud-vestică*, (I), 1996, *passim*.

statului roman. Statul roman al lui Constantin este fundamental diferit de epoca precedentă prin reformele sale multiple și prin aceste descoperiri din cetățile limitrofe Dunării se apropie de cele din interiorul fostei provincii Dacia, fiind de aceeași factură. Această negare a epocii precedente prin distrugerea monumentelor are poate mai puțin o conotație general creștină, poate doar pentru monumentele religioase. Fenomenul este extrem de complex și ar trebui analizat pe o arie teritorială mult largă. În orice caz, o comparare de descoperirilor din centrele militare limitrofe Dunării cu cele dispuse de-a lungul căilor principale de acces din Dacia este necesară.

Nu am luat în discuție decât descoperirile, care prezentau din descriere un indiciu clar al unor refolosiri de monumente epigrafice sau sculpturale.

Dacă comparăm descoperirile din Oltenia, care în bună parte, cel puțin cele limitrofe Dunării se datează în epoca romană târzie, cu cele din interiorul arcului carpatic-și nu am luat în discuție-decât descoperirile amplasate de-a lungul principalelor căi de comunicație amintite de Tabula Peutingeriana vom observa similitudinea modului de utilizare:

1. în ambele cazuri monumentele sunt folosite pentru refacerea castrelor; prin folosirea lor ca material de construcție, unele monumente sunt sparte intenționat și adaptate unei forme adecvate pentru construcție (Drobeta, Sucidava, Tibiscum, Dierna, Porolissum);
2. în alte cazuri are loc utilizarea întregului monument, uneori chiar, textul este cu fața scrisă spre exterior (Porolissum, Romita, Drobeta etc.);
3. tehnica de construcție a incintelor, a turnurilor ce înglobează asemenea materiale este cea romană având mortarul de bună calitate ca liant;
4. Materialele reutilizate sunt folosite cam în aceleași locuri refaceri ale porților, blocări ale lor, refaceri de ziduri de incintă turnuri;
5. În unele cazuri textul monumentelor este expus cu fața spre privitor tocmai pentru a lua cunoștință de el (Porolissum, de pildă), alteori ori însă asemenea monumente sunt ascunse fiind utilizate ca material pentru canalele de *hypocaust* (Tibiscum, etc.).

Alături de centrele militare ale provinciei trebuie amintită descoperirile de monumentele funerare din amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care au fost de asemenea utilizate ca material de construcție⁶⁷.

Toate aceste similitudini ne obligă a relua întreaga discuție asupra acestei situații istorice. Dacă pentru zona limitrofă Dunării, stăpânirea romană târzie apare ca certă, în secolele III-IV și în unele locuri și după această dată, pentru spațiul fostei provincii Dacia acest lucru nu a fost niciodată privit ca o posibilitate de control a Imperiului Roman asupra acestui teritoriu. Similitudinea în refolosirea monumentelor epigrafice de pe teritoriul fostei provincii Dacia își găsește analogii în provinciile sud-dunărene Moesia Superior (fortificațiile din zona Porților de Fier, Naissus etc.), Moesia Inferior (Sacidava, Nicopolis ad Istrum etc.), cercetarea ar trebui extinsă în acest sens.

În acest context, înseamnă că teritoriul în discuție a rămas sub un control militar roman evident, care ar putea explica lipsa până în a doua jumătate a secolului IV a unor elemente alogene în centrul fostei provincii Dacia. În orice caz, în perioada constantiniană acest fenomen apare evident prin modul de refortificare al castrelor.

Lipsa unor arme sau forme de locuire din piatră în interiorul castrelor trebuie să fi fost determinată de faptul ca populația care se adăpostea era o populație rurală, în

⁶⁷ D. Alicu, *Amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1997, p. 100-105.

acest caz, daco-romană. Dar, dacă acordăm o oarecare atenție fortificațiilor romane nou construite vom observa că interiorul modest era amenajat, mai ales, prin construcții de lemn.

Prezența populației daco-romane în castrele romane din fosta provincie Dacia, este similară cu populația locală constatată în cetățile romane târzii de pe linia Dunării, probabil acei *fimitanei*.

Care a fost modalitatea concretă în virtutea căreia au funcționat aceste fortificații și mai ales cum vor fi fost relațiile dintre Imperiul Roman și trupele sau populația ce staționa în aceste castre este poate o problema a cercetărilor viitoare. În orice caz aceste fortificații își mențin în continuare principalele destinații își de apărare a teritoriului din perimetrul sau de activitate, dar și de a apăra populația, care se adăpăstea chiar și în construcții civile, cum ar fi, amfiteatrul de la Ulpia Traiana.

Deocamdată, dificultățile de departajare cronologică a materialului arheologic dintre momentul abandonării și după această dată pe baze stilistice și de structură sunt aproape imposibile și acest lucru este firesc în contextul istoric dat. Pe de altă parte, în bună măsură ultimele nivele de locuire sunt în siturile cercetate au fost distruse de lucrările agricole curente. Ca atare, mărturiile arheologice, epigrafice, numismatice analizate pentru această perioadă sunt încă departe de a oferi o imagine complexă și totală asupra ceea ce numim secolul IV pe teritoriul fostei provincii Dacia.

În **concluzie**, prezența localităților din Dacia pe Tabula Peutingeriana apare ca firească, ele asigurând prin modul lor de organizare siguranța călătorilor și a comerțului roman.

Așa cum menționam pe parcursul lucrării noastre **Tabula Peutingeriana** este în primul rând o hartă militară, care a reflectat o situație de fapt pentru provincia nord-dunăreană, pe care istoriografia modernă nu a remarcat-o astfel, până în prezent. Lipsa părții de est a fostei provincii de pe Tabula Peutingeriana, poate reflecta o situație de fapt, potrivit căreia în zona respectivă căile de comunicație nu mai erau în funcțiune acest teritoriu fiind ocupat de poate de purtătorii culturii Sântana de Mureș – Cerneahov și de dacii liberi. Deși, și în acest caz, anumite descoperiri din castrele de la Inlăceni, Brâncovenеști, Călugăreni sugerează același fenomen sugerează același fenomen de reutilizare a monumentelor onorifice, votive și funerare în zidul de incintă al castrului sau la fortificarea porților și refacerea Principiei din castre.

În același timp această ar putea fi una o explicație pertinentă a faptului că majoritatea castrelor din Dacia, cu rare excepții (Ilișua, Cășei de pe limesul nordic) nu au fost incendiate la abandonarea lor de către romani.

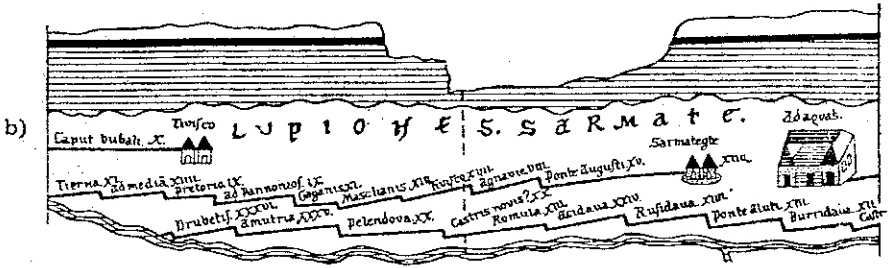
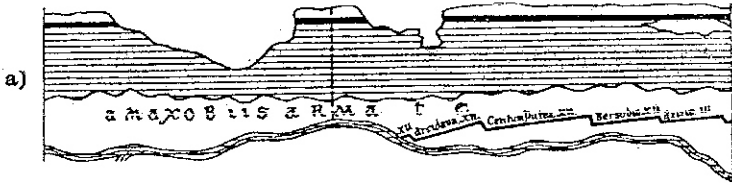
Deocamdată, nu deținem alte informații arheologice, care să demonstreze folosirea unor fortificații în epoca romană târzie și care să poată fi puse în legătura directă cu mențiunea unor centre importante ale fostei provincii Dacia. Fenomenul de reutilizare a monumentelor din epoca Principatului este documentată în mai toate provinciile Imperiului.

DACIA AUF DIE TABULA PEUTINGERIANA

(Zusammenfassung)

Die Arbeit wurde in einen grossen Aufassung in *Omagiu N. Gudea*, Cluj-Napoca 2001 publiziert.

SEGMENTUM VII

SEGMENTUM VIII

Tabula Peutingeriana, fragment reprezentând Dacia.
Dacia auf die Tabula Peutingeriana